

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

СКУПИ

*COLONIA FLAVIA
SCUPINORUM*

Ленче Јованова

Оваа пубилкација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

Издавач
Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот
проф. д-р Виктор Лилчиќ – Адамс

Уредник
Кате Антевска

Автор
Ленче Јованова

Лектура
Александар Јорданоски

Фотографии
Станмир Неделковски

Графички дизајн
ПРИНТ ПРОЕКТ

Печати
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж
500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

940:72(497.711)".../5"

JOVANOVA, Lence
Scupi : colonia flavia scupinorum / Lence Jovanova ; [translation
from Macedonian Dance Ristovska Kostadinova ; pfotos Stanimir
Nedelkovski]. - Skopje : Cultural Heritage Protection Office, 2015. -
50 стр. : илустр. ; 25 см

Библиографија: стр. [46-47]

ISBN 978-608-4549-19-2

а) Културно историски споменици - Антички градови - Скопје -
...-5в. б) Скупи
COBISS.MK-ID 99472394

*Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија*

СКУПИ *COLONIA FLAVIA* *SCUPINORUM*

Ленче Јованова

Скопје 2016

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Во текот на изминатите 4.5 милиони години од создавањето на Земјината топка, предокот на денешниот човек, „умниот човек - Homo sapiens“, појавувајќи се пред околу 150.000 години на африканскиот континент, бргу се населил низ териториите на Блискиот Исток, Азија и Европа.

Неговата културна еволуција ја следиме и во Република Македонија. Движејќи се низ предиториските епохи на *каменот, бронзата и железото*, потоа низ историските епохи на *антиката и средниот век*, запознавајќи и користејќи ги природните ресурси, човечкиот род на почвата на Република Македонија, ги создал цивилизациите: величествените кралства Агријанија, Пајонија, Пелагонија, Линкестиди, Македонија, кнежевствата Девриоп, Десаретија и Пенестија; Потоа, моќниот цивилизациски печат на Римското Царство, Византија и средновековните држави.

Сето ова огромно културно и природно наследство на Република Македонија беше предмет на капиталниот Проект на Владата на Република Македонија *Публикации за најзначајните вредности од областа на културното и природното наследство*, што го реализираше Управата за заштита на културното наследство. Создадени се 130 монографии за археолошкото наследство, сакралното наследство, за ризниците на црквите и манастирите во Македонија и за природното наследство.

Како што и самото име кажува, Македонија, високата, горска земја во срцето на Балканскиот Полуостров, избраздена со длабоките долини на Вардар со притоците, Дрим, со синозелените езерски води на Охрид, Преспа и Дојран, со гордо исправените џинови Кожув, Шар Планина, Кораб и Јабланица, Селчка Планина и другите планински венци, денес ви открива сто и триесет факели на сопственото, но и светското културно и природно наследство, во аманет да ги зачуваме, мудро да го користиме и предадеме на идните поколенија на македонскиот пат кон вечноста.

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

СКУПИ

COLONIA FLAVIA SCUPINORUM

СКОПЈЕ

СКУПИ – COLONIA FLAVIA SCUPINORUM

Местоположба

На тлото од Скопската Котлина десетина илјади години една цивилизација сменува друга. Во текот на тој континуиран незапирлив процес, во непрекинатиот низ цивилизации кои се натслојувале, римската оставила длабоки траги. Историјата на Скопје во римскиот период се идентификува со таа на градот Скупи, чии урнатини се археолошко сведоштво кое трае и во просторот и во времето.

Панорама на северната половина од градот

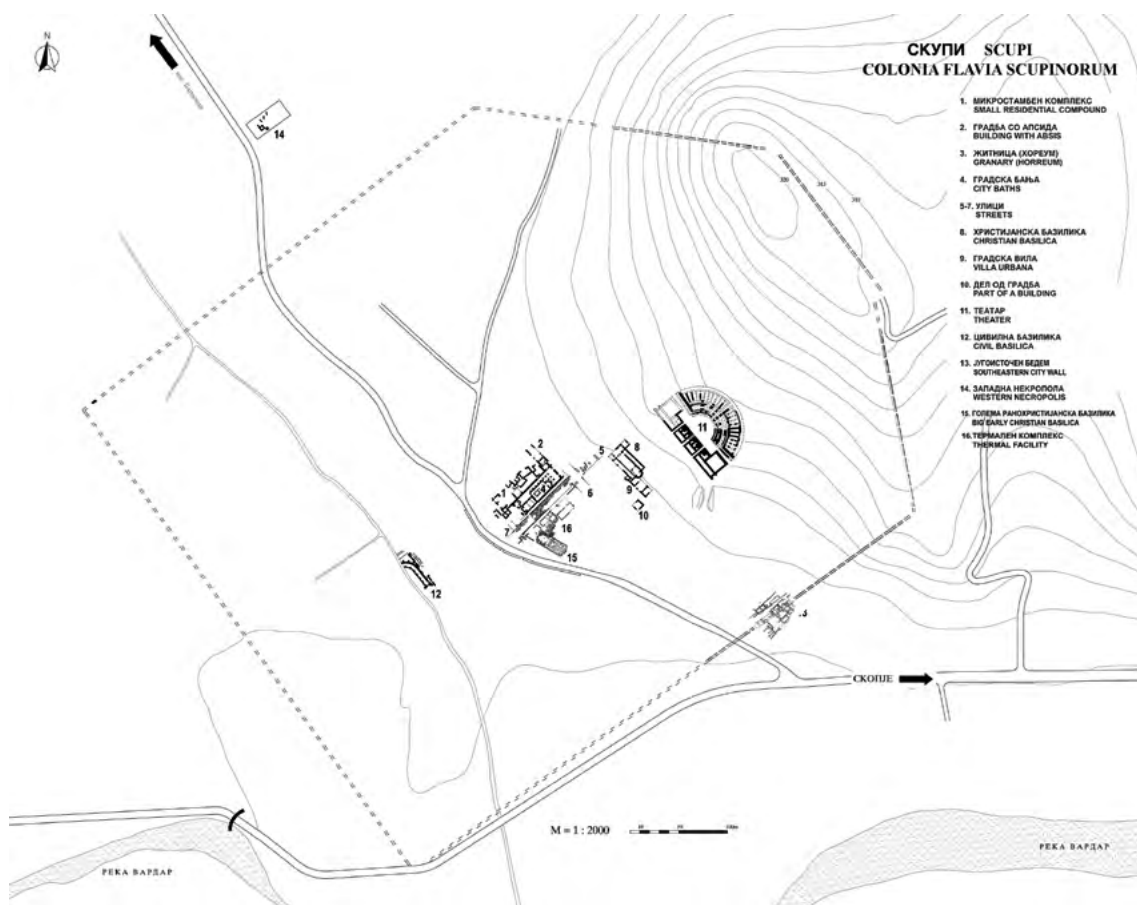
Сместен на просторот распнат меѓу истокот и западот - северот и југот, Скупи бил предизвик за бројните освојувачи, добронамерни патници и трговци. Без оглед на причините и мотивите, сите тие тука на ова тло препознавале услови и можности за живеење и опстанок.

Скупи се наоѓа во централниот дел на Скопската Котлина на 5 км северозападно од Скопје, во непосредна близина на селото Злокуќани, на југозападната падина од Зајчев Рид, лево од утоката на Лепенец во Вардар. Според површината (44 ха) Скупи е најголемото римско град во Република Македонија, а воедно и единствениот со статус на римска колонија, што е највисок самоуправен ранг што еден провинциски римски град можел да го добие.

ИСТОРИЈАТА НА ГРАДОТ

Пред доаѓање на Римјаните

Археолошките наоди упатуваат на континуирано живеење на просторот од идниот град Скупи и непосредната околина во бронзеното и во железното време - од XII до VI век пр. н.е.

Топографски план на Скупи со истражувани градби

На градската територија од Скупи, на неколку локации (Христијанската базилика, комплексот Градска бања - Хореум, улицата кардо, Југоисточен бедем), се откриени остатоци од куќен лепеж и населбинска фрагментирана грнчарија од бронзеното време и од преодниот период (доцна бронза - рано железно време). Наодите упатуваат на блиска населба, чија точна местоположба не е утврдена. Некрополи (гробишта) од доцното бронзено време (XII-X век пр. н.е.) се најдени на просторите од северозападните и југоисточните гробишта на римскиот град

Скупи, додека некрополата од железното време (VII-VI век пр. н.е.) е откриена на просторот од Југоисточната некропола на Скупи. Ритуалот на погребување и наодите можат да се поврзат со слични појави од тој период во скопскиот регион, но и пошироко во Македонија, што се поврзува со северните ограноци на пајонскиот етнички елемент.

Периодот на раната антика претставува археолошка празнина (хијатус) од цели пет века (V-I век пр. н.е.) без материјални докази за случувањата на овој простор. Според историските извори, од крајот на III век пр. н.е. во регионот на Скопската Котлина продираат и се населуваат Дарданците.

Античките извори даваат малку податоци за населбите и градителството во предримскиот период во регионот на Скопската Котлина. Сознанијата од археолошките истражувања и од наодите се сиромашни поради малиот обем на истраженост.

Конфигурацијата на теренот остава можност да се претпостави дека на зарамнетото, највисоко плато на Зајчев Рид бил лоциран предримскиот опидум, но недостасуваат материјални докази.

Доаѓањето на Римјаните (воена крстосница)

Прапочетоците на римскиот град треба да се поврзаат со пробивот на римските легии на север од римската провинција Македонија, што е предуслов за поинтензивното присуство и ширењето на римската власт во регионот на централниот Балкан во I век пр. н.е. Овој процес се засилува по познатата т.н. Дарданска војна (*Bellum Dardanicum*) на Гај Скрибониј Курион во 75-73 год. пр. н.е. Но дури по походот на Марко Лициниј Клас против Бастарните и Дакијците во 29-28 год. пр. н.е. Дарданија е конечно воено поразена и ја губи независноста, а нејзината судбина се поврзува со историјата на идната римската провинција Мезија како нејзин составен дел.

Римската агресија над овој простор продолжува и во следните четириесетина години (27 год. пр. н.е. до 15 год.), што е поврзано со заштитата на северната граница на провинцијата Македонија од честите продори на варварските племиња од север. Познато е дека во тој период две легии, Петтата македонска (*V Macedonica*) и Четвртата скитска (*IV Skythica*) биле преместени некаде на просторот северно од Македонија. Претпоставката дека во Скупи бил лоциран легискиот логор на една од споменатите легии, иако историски можна, досега нема реални археолошки или епиграфски докази. Сложеното прашање за локацијата и статусот на основната агломерација (легиски логор или цивилна населба) на местото од идниот град Скупи во првата половина на I век може да се разреши само со истражувања во најстарите и најдлабоки археолошки слоеви.

На поинтензивна колонизација и урбанизација може да се смета по формирањето на провинцијата Мезија во 15 година иако нема точни податоци за случувањата и процесите при консолидацијата на римската власт во новоосвоените области. Сепак, не треба да се исклучи можноста дека Скупи играл важна улога како најјужна точка за одбрана на провинцијата Македонија и воедно како заднинска база и центар за собирање, сместување и опремување на војската, пред конечниот трансфер на легиите на север, кој се случил околу 23 година од н.е., кога Такит споменува присуство на две легии на Дунав.

Раѓањето на градот (Основањето на колонијата)

Надгробен споменик на Марк Помпониј Маркел, ветеран од Легијата седма клавдиева, I век

Надгробен споменик на Тит Тураниј Прокул, даночник и градоначалник на Col(oniae) Fl(aviae) Scupinor(um), I век

Нема сомневање дека за просперитетниот и забрзан развој на основната агломерацијата од пресудно значење е подигањето на статусот во ранг на самоуправна војничка дедуктивна колонија во времето на Флавијевците (69-96 год.). Во науката се поделени мислењата за времето на основањето на колонијата, односно дали тоа се случило во времето на Веспасијан (69-79 год.) или подоцна, во времето на Домитијан (81-96 год.).

Колонијата Скупи (*Colonia Flavia Scupinorum*) била формирана со населување на ветерани (ислужени војници) од легиите: Седма Клавдиева (*VII Claudia*), Петта македонска (*V Macedonica*), Петта алауда (*V Alaudae*) и Четврта македонска (*IV Macedonica*), на кои како награда (дедукција) им била доделувана земја на просторот од пошироката градска територија, што се поклопува со територијата на Скопската Котлина.

Градот го носи епитетот флавија (*Flavia*), според името на родот на основачката династија. Името на колонијата е Скупи (*Scupi*), но најчесто на натписите се среќава како *Colonia Flavia Felix Dardanorum*, односно *Colonia Flavia Scupinorum* во скратена или развиена варијанта. Мислењата на лингвистите се разликуваат околу потеклото и значењето на името на градот. Припаѓа на латинската сфера на влијание, каде латинскиот е службен јазик, но присутни се и натписи на грчки јазик поради близината на регионите од грчката сфера на влијание.

Статуета на младо момче (Аполон ?), II – III век

Империјален период (процут/развој на градот)

Скупи е најужниот град на провинцијата Горна Мезија (*Moesiae Superior*), а границите на градската територија се идентични со дел од границите на провинцијата. Според записите на римскиот географ Птоломеј од II век, Скупи е најголем центар и единствена колонија во областа Дарданија (јужната половина на провинцијата), заедно со градовите Наис, Улпијана и Арибантион.

Скупи се наоѓа во јазолот на вкрстување на двете главни балкански патни трансверзали, едната, која од север кон југ го поврзува Дунав преку Моравско-вардарската Долина со Егеј и другата, која од запад кон исток го поврзува Јадранското со Црното Море. Сето тоа овозможило првобитната населба за кус временски рок да се трансформира во комплексен урбан римски град со сите цивилни и верски објекти кои одговарале на новите

Капител, пронајден на просторот на претпоставениот форум (II – III век)

услови и прилики. Во текот на империјалниот период градот интензивно се развива, напредува и опстојува како важен административен, верски и транзитен центар на провинцијата Горна Мезија.

Историските податоци за Скупи во империјалниот период се сиромашни, но сепак индиректно од натписите дознаваме дека тука престојувале или поминале царевите Хадријан (меѓу 121-125 год.), Септимиј Север со синот Каракала (202 год.) и Филип Арабјанинот (244 год.).

Од еден натпис дознаваме дека по релативно мирниот период на просперитет и благосостојба, во времето на Марк Аврелиј, во 170 год., Скупи не бил заобиколен при продорот на дакиското племе Костобоки кон Егеја. Овој немил настан веројатно бил повод за градба на првото камено утврдување на градот, аналогно на повеќето римски градови во Долна Мазија и Тракија.

Од средината на III век до крајот на антиката, епиграфските натписи речиси потполно отсуствуваат, па развојот на градот, воените и политичките прилики ги следиме преку литературните извори и археолошките наоди. Според стратиграфијата и истражувањата на некои градби, може да се заклучи дека градот претрпел катастрофални последици кон крајот на III век, што се поврзува со продорот и уништувањата предизвикани од силните готски и херулски одреди кои ги прокрстариле овие краишта во 268/269 год. Овој датум, всушност, е пресвртен момент за историјата и развојот на градот по кој мора постојано да се смета на варварските упади од север, преку дунавската граница која веќе не претставува сигурна заштита.

Доцноантички период (нов подем/почеток на падот)

Коринтски капител, Цивилна базилика, IV век

По административните и воени реформи на Диоклецијан кон крајот на III век и основањето на провинција Дарданија во почетокот на IV век, Скупи повторно доживува голем економски и урбанистички подем, односно станува главен верски, културен, економски и административен центар за целата област. Тоа е потврдено и на светската карта на Касториј, според која подоцна е исцртана познатата карта Табула Појтингеријана (*Tabula Peutingeriana*), каде Скупи е претставен со вињета, што означува главен провинциски град. Овие случувања оставиле неизбришливи траги во Скупи, пред сè, преку зголемената градителска активност. Династичките превирања, внатрешните немири и варварските продори, карактеристични за тетрархискиот период и времето на владеење на наследниците на Константин I (Константин II, Констанс и Констанциј II), а подоцна Валенс и Валентинијан I немале големо влијание за развојот и напредокот на Скупи. Нагорната развојна линија ќе биде накратко прекината дури во периодот на доцниот IV век, што најчесто се поврзува со варварските пустошења на балканските провинции.

Политичкото и воено-стратешкото значење на Скупи во доцниот IV век го потврдуваат двете посети на Теодосиј I во 379 и 388 година, кога тој од овде издал два царски указа. За значењето кое Скупи го има во тој период релевантни се податоците од Нотитија Дигнитатум (*Notitia Dignitatum* - попис на службените, административни и воени чинови во империјата), каде Скупи се спомнува како седиште на воена единица (*pseudo commitatenses Scupenses*), која била под командата на главниот воен командант на перфектурата Илирик (*magister militum per Illlyricum*). Тоа упатува дека градот имал потреба од засилена одбрана, што значи дека не бил заобиколен од сè почестите упади и грабежи на варварските племиња од североисток. Доминантна улога имале Готите кои кон крајот на IV век во повеќе разурнувачки продори ги крстарат пределите на Мезија, Тракија, Дарданија и Македонија.

Во следните неколку децении регионот е соочен со стравотните разурнувачки напади и пустошења на Хуните. Иако нема докази во историските извори или археолошките наоди, Скупи веројатно не бил поштеден при најжестоките продори на Хуните во 447 година, кога биле опустошени преку 70 града во Илирик. Во втората половина на V век подрачјето на Мезија, Тракија и Македонија, а со тоа веројатно и на Скупи во повеќе наврати го пустошат Остроготите. Меѓутоа, и покрај сите разорувања и големото економското осиромашување, сепак биле пронајдени сили за обнова, бидејќи во Синегдемот на Хиерокле, кој е напишан во VI век, а се однесува на периодот на крајот на V и почетокот VI век, Скупи е означен како метропола на провинцијата Дарданија.

Во 518 година Скупи настрадал во катастрофален земјотрес, кој е забележан во хрониката на Марцелин Комес. Тој наведува дека притоа настрадале 24 града во регионот, меѓу кои, и метрополата Скупи, иако неговите жители претходно го напуштиле градот и се засолнале во околните збегови пред варварските наезди. Сепак, тоа не бил крајот на несреќниот град кој се наоѓал на патот од сите варварски инвазии. Надворешен фактор кој го забрзал овој процес се новите постојани продори на Словените, Кутригурите и Аварите, кои го пустошат Балканот во текот на целиот VI век. Иако нападите, главно, биле насочени на ограбување, уривање и опожарување на богатите римски градови во низата на кои се вбројува и Скупи, постепено почнува и процесот на стабилизирање и нивно населување.

Надгробен споменик посветен на Гај Семпрониј Луп,
градски советник, квестор и градоначалник на Скупи, II век

Постамент за статуа на видниот граѓанин Тит Статилиј Таур
Фаустинијан, одликуван за заслугите од градскиот совет на
Скупи, II век

ОПШТЕСТВЕНО УРЕДУВАЊЕ

Како војничка колонија со самоуправен статус и италско граѓанско право, Скупи имал западен модел на административното и општественото уредување. Соодветно на тоа, населението, главно, припаѓа на две категории: римски граѓани (*cives Romani*) со полно римско граѓанско право и peregrini - слободно домашно и доселено население без римско граѓанско право. Граѓаните биле впишани во трибата Квирина (*Quirina*), таа на која припаѓаат членовите на основачката династија на Флавијевците.

Градот имал Градски совет (*Ordo decurionum*), чии членови (*decuriones*) биле избирани на јавни избори од редот на највидните претставници на градската аристократија. Изборот на висока градска функција била работа на престиж и углед, за која не следувал паричен или друг вид надомест. На врвот од хиерархиската скала на градската управа се наоѓале двајца управници, односно градоначалници (*duumviri*), кои биле избирани од редот на градските декуриони. Нивниот мандат траел една година. На секои пет години се избирале двајца магистрати (*duumviri quinquenales*), чии надлежности се поврзани со пописот и прибирањето на даночните обврски на жителите на Скупи. Во редот на високите службеници се едилите (*aediles*) со мандат од една година, кои се грижеле за редот, спокојството, хигиената во градот, снабдувањето со прехранбени продукти, надзор над јавните градби и др. Контролата и управувањето со градските финансии, како и собирањето на даноците биле во рацете на квесторите (*questores*). Освен цивилните функции, како носители на свештенички функции, се среќаваат аугури и понтифeksi (*augur, pontifex*). Во градот постоело и здружение на свештеници - августали (*augustales*), кои се грижеле за одржување и почитување на царскиот култ. Во Скупи функционирало и шестчлено здружение на августали (*seviri Augustales*) карактеристично за поголемите добро ро-

манизирани римски градови, каде почитувањето на царскиот култ имало пошироки размери. Августалите најчесто се од редот на најбогатите ослободеници, за кои прифаќањето на оваа функција било можност за статусно и општествено напредување во рамките на локалната заедница. За разлика од слични верски или погребални здруженија со приватен карактер, августалските здруженија имале карактер на државна институција.

НАСЕЛЕНИЕ

Воспоставувањето на римската власт предизвикало големи промени во сите сфери на животот кај автохтоното население. Процесот на романизацијата е најочигледен преку прифаќањето на латинскиот јазик, римските имиња, верувањето во римските божества и култови, практикувањето на римските обичаи и начин на живот. Сепак, романизацијата немала ист интензитет во самиот град и на периферијата од пошироката градската територија, која приближно се поклопува со границите на Скопската Котлина. Од друга страна, степенот на романизација не значи истовремено промена на етничкиот состав на населението. Етничката и социјалната структура на населението само делумно се изменила по потпаѓањето на скопскиот регион под римска власт.

Во почетниот период Римјаните својата власт ја зацврстуваат, главно, со доселување римско или романизирано население. Доминирало организираното населување на ветерани, кои по завршувањето на воениот рок од околу 25 години, по пат на дедукција, освен парични средства, како награда добиле имот во регионот на Скопската Котлина. Освен воените ветерани, римските трговци и занаетчи, имале посебен придонес за брзиот економски напредок на градот. Подоцна, процесот на романизација бил забрзан со доделување граѓанско право кај припадниците на локалната аристократија, која, сакајќи да ги задржи привилегиите, моќта и влијанието во средината, за возврат прва ги прифаќала промените и начинот на живот на новите владетели.

Епиграфските сведоштва упатуваат на етнички хетероген состав на населението. Воените

Надгробен споменик посветен на Гај Корнелиј Магно, доселеник од Бејрут - Сирија, даночник и градоначалник во Скупи, II век

Надгробен споменик посветен на Лукиј Валериј Декстер, доселеник од Аквилеја, едил и градски советник во Скупи, I век

ветерани по потекло, главно, биле од пределите на денешна Италија, Далмација, Истра, Франција, Шпанија, Сирија, додека меѓу останатото доселено романизирано население најбројни биле ориенталците од Мала Азија и доселениците од Македонија, Егеја и Тракија. Секако дека во популационата структура преовладувало романизираното, автохтоно население кое во основа имало елементи од постариот пајонски супстрат, но и подоцнежни наслојувања со дарданска и тракиска компонента. Сепак, епиграфските споменици не даваат сосема реална слика за составот на населението, бидејќи, главно, се поставувале од страна на романизираното население кое ја прифатило официјалната римска номенклатура. Доминирантното, слободното домашно население, главно, живеело надвор од градската средина во внатрешноста на регионот, занимавајќи се со земјоделие и сточарството.

За разлика од етничката, многу посложена е диференцијацијата на социјалната структура на населението во Скупи. Зачуваните имиња сами по себе не дозволуваат донесување заклучоци за социјалниот статус на носителите, структурата и бројноста на одредени категории население. Врвот на социјалната пирамида им припаѓал на припадниците на сенаторската аристократија и носителите на градските магистратури (високите цивилни и свештенички функции), кои најчесто се избирале од редот на имателите на римско граѓанско право, пред сè, воените ветерани и локалната аристократија. Социјално пониската категорија граѓани ја чинеле бројните трговци, ситни градски чиновници, занаетчи и градскиот плебс. На најниската социјална категорија припаѓаат ослободениците и робовите со различни права и должности.

ВЕРУВАЊА

За верувањата на жителите од ова тло во римскиот период дознаваме од епиграфските (заветните и надгробни) споменици, скулптурите, вотивните релјефи, постаментите со натписи на кои се претставени или забележани култовите и божествата што биле почитувани. Присутни се верувања во божества од т.н. официјален грчко-римски пантеон, ориентални (малоазиски, египетски), домашни, тракиски и синкретизирани божества.

Најголемиот број од спомениците се однесуваат на божествата од официјалниот римски пантеон: Јупитер сам или во заедница со други божества, Јунона, Минерва, Херкул, Дијана, Фортуна, Меркур, Венера, Белона, аграрната тријада составена од Кело, Тера и Понт, додека од божествата од грчкиот пантеон се застапени само Аполон, Немеза, Деметра (Персефона) и Дионис. Од останатите римски провинциски божества биле почитувани: Либера и Либера, Силван и Квадривии. Епиграфски се потврдени култовите на сириската божица Деа Сирија, изворно почитувана под

Скулптура на Венера Пудика со делфин,
Голем термален објект, II век

Вотивна плоча со претстава на култот на т.н.
Дунавски коњаници, III век

името Атаргатис и египетскиот бог Серапис, кој секоја година умира и повторно се раѓа. Во Скупи биле почитувани и некои локални (тракиски/дакиски) божества. Најголем број од спомениците се релјефни вотивни плочи посветени на Тракискиот коњаник, а потврдено е и почитување на култот на т.н. Дунавски коњаници. Според записите, во Скупи освен верници постоеле храмови на Херкул и Деја Сирија.

На надгробните споменици од Скупи доминира типичната римска посвета на боговите Мани (Diis Manibus), со што се потврдува верувањето, односно идентификацијата на починатите како божествени битија.

ХРИСТИЈАНСТВОТО ВО СКУПИ

Столб со претстава на крст, Ранохристијанска базилика со атриум, VI век

Скупи во доцноантичкиот период бил дел од христијанската екумена како моќен верски центар. Во IV век е потврден како епископско седиште и митрополија, бидејќи скупскиот епископ бил надреден на останатите епископи од провинцијата Дарданија. Не е сигурно дали епископот Дакос, кој учествувал на Никејскиот собор во 325 год. како дардански епископ, столувал во Скупи. Првпат како епископско седиште се спомнува на соборот во Сердика во 343 година

со епископот Парегориј. Урсилиј е познат како скупски епископ, односно дардански митрополит од писмото упатено до царот Лав I во 458 год. Скупскиот митрополит Јован е потписник на писмото упатено од дарданските епископи до папата Геласиј во 494 година. Подоцна, во црковно-правен поглед, Скупи ќе го замени новоподигнатиот град Јустинијана Прима, чија локација сè уште не е утврдена.

АРХЕОЛОШКИ ИСТРАЖУВАЊА

Централна градска зона, истражувања 2008 година

Ј. Г. Хан прв во својот патопис од 1868 год. го поврзува античкото име Скупи со името на современо Скопје. Пресвртница околу точната идентификација и локација на Скупи во подножјето на Злокуќанското Кале прави А. Еванс во 1883 година.

Интересот за Скупи во периодот на XIX и почетокот на XX век, главно, бил изразен преку историско-теориски расправи за локацијата на Скупи или прибирање податоци за епиграфските споменици. Тука посебно треба да се издвои дејноста на А. фон Премерштајн (A. Von Premerstein) и Н. Вулиќ. Подоцна, продолжувач на нивната работа е Б. Драгојевиќ-Јосифовска.

Првите инцидентни археолошки истражувања во Скупи се преземени од К. Трухелка и Р. Грујиќ во 1928/29 год. Со овие истражувања се откриени една приградска вила со термален дел,

која се наоѓа западно, надвор од бедемите на Скупи и една ранохристијанска базилика во селото Бардовци.

Планирани археолошки истражувања првпат се преземени од Н. Вулиќ на Театарот во Скупи од 1935-1937 год. Подоцна, Д. Рандиќ-Миочевиќ продолжува со истражување на истиот објект во 1959/60 год.

Вистински топографски проучувања на локалитетот Скупи и пошироката градска територија реализира И. Микулчиќ во 1970 год. Поради значењето на античкиот град Скупи за проучување на античката култура и историја на овие простори и пошироко, Музејот на град Скопје во 1966 год. отпочнува со студиозни, планирани, систематски археолошки истражувања, кои со мали прекини се одвиваат до денес. Носители на проектот се М. Гарашанин и Д. Кораќевиќ. Основна цел е утврдување на положбата, периметарот и урбанистичката структура на градот, димензиите на градските квартави, утврдување на хронолошки различните градежни фази и др. Од 1980 до 1996 год. со мали прекини Д. Кораќевиќ раководи самостојно со истиот проект, а потоа од 2000 година до денес раководители на проектот се Л. Јованова и М. Ончевска-Тодоровска.

При овие истражувања се откриени делови од повеќе градби: сегмент од Југоисточниот бедем, делови од уличната мрежа, Цивилна базилика, две ранохристијански базилики, две луксузни градски куќи, две градски бањи, Хореум (јавно складиште за жито), микростанбени комплекси од доцноантичкиот период, градба со апсида и делови од низа градби со неутврдена намена.

Надвор од обидието на сите четири страни се протегаат градските некрополи (гробништа). Најистражена е Југоисточната некропола на градот, каде во повеќе наврати се вршени систематски и заштитни археолошки истражувања. Првите систематски истражувања ги поттикнал и отпочнал И. Микулчиќ во 1970/71 год. Основна цел била да се определи источната периферија на градот (југоисточниот градски сид), постоењето и обемот на некрополата и да се определи временската и просторна дисперзија. На просторот од оваа некропола е интервенирано со заштитни истражувања во 1973-74 год. (Д. Кораќевиќ), 1976 год. (М. Билбија), 1982 год. (М. Ивановски - Ж. Винчиќ), 1994, 1996 и 1998 год. (Д. Михаилова Каламадеска и Л. Јованова) и 2008 - 2012 год. (Л. Јованова). Откриени се околу 5200 гроба, кои временски припаѓаат на предримскиот, раноримскиот и доцноантичкиот период, односно опфаќаат временски распон од доцното бронзеното време до IV век.

Л. Јованова од 1990 до 2007 година со прекини врши систематски археолошки истражувања на северозападната некрополата, каде се најдени околу 300 гроба, кои временски припаѓаат на предримскиот, раноримскиот и доцноримскиот период.

УРБАНИЗАМ И ГРАДИТЕЛСТВО

Топографијата на Скупи мора да се разгледува паралелно и еволутивно низ сите временски етапи, во кои градот бил формиран, се развивал и замрел, од основната агломерација во просперитетна римска колонија, па преку провинциска метропола, која по бројните деструкции постепено се гаси како доцноантичко село.

Општите урбанистички одлики, техника и начин на градење, високото комунално станбено ниво на живеење (водовод, канализација, јавни купатила, поплочени улици, подно греење, подови послани со мозаици, варосани и насликани сидови, застаклени прозорци и др), го сместуваат Скупи највисоко на цивилизациската скала на провинциските римски градови.

Панорама на истражуваните градби во северната, централната и источната градска зона

Поради неистраженост мошне тешко е да се дефинира урбаниот лик на градот во периодот од основањето на колонијата до крајот на III век. Најстариот, претфлавијевскиот период, времето пред и по основањето на колонијата до крајот на I век, археолошки и понатаму остануваат во темнина. Интерната структура на таа рана агломерација, центарот на јавниот живот и локацијата на главните архитектонски комплекси се сосема непознати. Не е многу подобра ситуацијата со дефинирањето на топографијата, стратиграфијата, урбанизмот и градежните фази на Скупи во периодот на II-III век. Можеме да констатираме магла низ која се назираат обидието, делови од уличната мрежа, контурите на Театарот, постарата фаза од големиот термален комплекс, постарите фази од двете градски куќи и сидови од неколку градби со неутврдена намена. Наспроти тоа, за доцноантичкиот период имаме обратна слика, односно истражени се неколку градежни комплекси, па затоа кога говориме за урбанистичкиот изглед на Скупи, тоа првенствено се однесува на изгледот на градот во доцноантичкиот период.

За решавање на проблемот на топографијата и урбанизмот на градот Скупи, од пресудна важност е поставеноста на бедемите, уличната мрежа и димензиите на градските квартави. Археолошките наоди упатуваат на две основни урбанистички фази. Градот Скупи бил однапред планиран според римските урбанистички начела. Поради конфигурацијата на теренот обидието има полигонална форма на неправилен четириаголник. Улиците биле поставени според ортогонален систем, паралелни со сидовите на обидието. Тоа подразбира две главни улици: кардо максимус (*cardo maximus*) и декуманус максимус (*decumanus maximus*), кои се сечат под прав агол и мрежа од помали улици паралелни со нив (*cardines u decumani*), меѓу чии пресеци се наоѓале градските квартави (*insulae*).

Низ поголем дел од историски развој (I-IV/V век), покрај сите разурнувања и обновувања, градот ќе ја задржи основната урбанистичка структура со иста поставеност на улиците, градежните комплекси и архитектонски градби (југозапад/североисток - северозапад/југоисток), при што димензиите и содржините на градските квартави се менувале во различните временски периоди.

Новите воено-историски прилики, честите внатрешни и надворешни немири, големото економско осиромашување, социјалните раслојувања, верските превирања, бројните миграции и демографски промени кои се случувале во текот на V-VI век довеле до промени во развојот, изгледот и урбаната структурата на Скупи. Во овој период, градот бил утврден со нови моќни ѕидини, но површината на заштитениот опфат била намалена во однос на претходната етапа, се јавува отстапување од постарата ортогонална урбанистичката концепција, видот, содржината и намената на градбите во Скупи.

Сепак, и покрај обновата, интензивирањето на погоре спомнатите процеси во текот на VI век ќе предизвика Скупи постепено од високо развиен урбан центар да се трансформира во рурална населба. Урбаното и организирано живеење конечно замира кон крајот на VI век. Ваквиот хронолошки развој и расплет на случувањата во Скупи е потврден со колективниот наод на монети, кој завршува со монета на Маврикиј Тибериј од 583/4 година, што може да послужи како *terminus post quem non* за крајот на развојниот пат и организираното урбано живеење во Скупи. По дефинитивното уривање и напуштање од употреба на градбите од последната урбана фаза следел процес на нивно разградување, распарчување и дезинтеграција, во текот на т.н. постурбан период, којшто ќе потрае сè до раниот VII век.

Панорама на северната и централната градска зона со уличната мрежа

ГРАДСКО ОБСИДИЕ

Југоисточен крак од доцноантичкото обзидие на Скупи

Бедемското опкружување има форма на неправилен четириаголник (738 x 590 м) со површина од околу 43/44 ха во бедемите (*intra muros*). Новите резултати упатуваат дека постоеле барем две основни градежни фази за заштита на градот со одбранбени сидини, во рамките на кои веројатно треба да се смета на повеќе подфази. Се работи за две одделни одбранбени линии, чии сидини се разликуваат не само според времето на изградба туку и според позицијата, правците на протегање, конструктивните елементи, периметарот, димензиите и др. Според сегашните сознанија, постарата фаза би требало да го опфаќа периодот од основањето на колонијата до доцниот IV/средина на V век. Во тој период, сидините имале повеќе репрезентативна, одошто одбранбена улога, чија основна цел била потенцирање на статусот и функциите на градот како административно, стопанско, културно и верско средиште. Од постарото утврдување, засега е откриен сосема мал дел од југозападниот крак. Сидаријата, структурата и димензиите (широчина од 2.20 м) упатуваат на империјалниот период. Дискутабилно е времето кога било изградено првото камено утврдување во Скупи. Има епиграфски покажи кои упатуваат дека првото камено обзидие било изградено во доцниот II век, по продорот на Костобоките во 170 год. Првичното утврдување од I-II век, доколку постоело, веројатно имало земјено-дрвена конструкција.

Во втората фаза, која го опфаќа времето на V-VI век, градот бил утврден со нови моќни сидини, но површината на заштитениот опфат била намалена во однос на претходната фаза. Од помладото (доцноантичко) утврдување засега е откриен сосема мал дел од југоисточниот крак (широчина од 3.60 м) со зачеток од една полукружна кула. Ваквиот крупен зафат е само дел од процесот на целосна трансформација и метаморфоза на градот Скупи, што се манифестира

преку промени во изгледот и урбанистичката структура. Во согласност со новите стандарди и потреби, сидините стануваат основно обележје и показател за одбранбениот капацитет, воено-стратешкото и општествено-економското значење на Скупи во регионот и пошироко. Таквите обемни и скапи зафати биле дел од тогашната државна стратегија за заштитата на градовите, инфраструктурата, ресурсите и населението во внатрешната зона на источниот дел од Империјата.

УЛИЧНА МРЕЖА

Во склад со општата урбанистичка структура, улиците биле поставени според ортогонален систем, паралелно со сидовите на обзидието (северозапад/југоисток - југозапад/североисток). Тоа подразбира две главни улици: кардо максимус (*cardo maximus*) и декуманус максимус (*decumanus maximus*), кои се сечат под прав агол и мрежа од помали улици паралелни со нив (*cardines u decumani*), меѓу чии пресеци се наоѓаат градските квартави (*insulae*). Истражувани се: поголем дел од една улица кардо, крстосниците на оваа улица со два декумани и делови од уште две улици кардо и еден декуман.

Најдобро е истражена една од мрежата улици кардо (североисток/југозапад), во должина од околу 130 м, која ги поврзувала градбите од источната страна на северната градска зона (комплексот Ранохристијанска базилика/Градска вила) со градбите од централната градска зона, поставени од двете страни на улицата (комплексот Хореум/Градска бања од западната страна и комплексот Голем термален објект/Ранохристијанската базилика со атриум од источната страна). Трасата на улицата кон североисток излегувала на просторот западно од Театарот и можниот театарскиот плоштад, а кон југозапад на претпоставениот форум.

Коловозот со ширина од 8.30 м, бил поплочен со неправилни масивни камени плочи. Лево и десно од улицата, одвоени со рабници се наоѓале тротоарите со ширина од 2.60 м на источната до 3 м на западната страна, така што вкупната ширина на улицата изнесувала

Улица кардо максимус (*cardo maximus*) од југ

Улицата кардо максимум од север со кварталите источно и западно од неа

ла 14 м. Поплочени се со калдрма од толчен камен или речни белутраци, освен на одредени места, обично пред влезовите во градбите, каде што биле поставени тули. Некои делови од западниот тротоар функционирале како портици со стилобат, што е поврзано со функцијата на Хореумот, а подоцна и на Градската бања. При трасирањето на улицата била запазена природната косина на теренот, што условilo со сложен систем одводни канали за решавање на проблемот со атмосферската вода. Под плочникот минувал главниот одводен канал (клоака - канализација) за отпадни води. Од двете страни на улицата се наоѓале сидани канали за одвод на нечистата вода од градбите во главниот одводен канал. Во северниот дел на улицата, под коловозот, откриена е сложена мрежа од глинени и оловни цевководи за довод на чиста вода во градбите покрај улицата.

Трасата на оваа улица била идентична во текот на сите временски периоди, но димеизиите, структурата, техниката на градење и градбените елементи се менувале. Има показатели кои упутаваат дека била трасирана кон крајот на I и почетокот на II век, но во тој период веројатно не била попложена. Плочникот, тротоарите и рабниците биле изградени подоцна, веројатно во доцниот III или раниот IV век, со неколку подоцнежни интервенции и приспособувања, кои можат да се датираат сè до VI век. Локацијата, димензиите, инфраструктурата и конструктивните елементи се покажуваат за можна идентификација како главна улица кардо (*cardo maximus*?). Сепак, конечната определба ќе биде можна по откривањето на форумот, главните градски капији и поголем дел од уличната мрежа.

Откриени се крстосниците на улицата кардо (*maximus?*) со две од попречните улици (декумани), со што е утврдено дека должината на кварталите во централната градска зона изнесувала 74 м. Едниот декуман (северозапад/југоисток), кој ја сече улицата кардо северно од Градската бања, Хореумот и Големиот термален објект, според локацијата и димензиите (со широчина од 11.50 м) се идентификува како декуманус максимус (*decumanus maximus?*). Оваа улица од северната страна ги фланкира кварталите во кои биле лоцирани погоре спомнатите градби, а нејзината траса кон северозапад и југоисток директно се врзува со главните патишта кои од тие насоки влегувале во градот. На оддалеченост од 74 м од декуманус максимус (?) кон југ кардото се вкрстува со друг декуман со широчина од 6 м, чија траса се протега јужно покрај Градската бања, Хореумот и Големиот термален објект, затворајќи ги од југ кварталите во кои биле сместени спомнатите градби. Технологија на градење на овие две улици е слична како кај улицата кардо (коловози поплочени со камени плочи, камени рабници, сидани одводни канали под плочниците кои се влеваат во главната клоака).

Западно од Цивилната базилика откриен е дел од уште една улица кардо (со широчина од 4 м), која е одалечена околу 50/56 м од спомнатото кардо (*cardo maximus?*). Доколку нејзината траса се продолжи кон североисток, оваа улица би требало од западна страна да го ограничува кварталот во кој биле лоцирани Хореумот и Градската бања. Според тоа димензиите на градската инсула (источно од кардо максимус?), која ја затварале погореспомнатите четири соседни улици, приближно изнесувале 74 x 50/56 м.

На потегот југоисточно од Големиот термален комплекс, покрај оградата на Домот за стари лица, откриен е мал дел од плочникот на уште еден декуман. Постапеноста на оваа улица во однос со другите истражувани улици не е утврдена.

Во источната градска зона, северозападно покрај домусот во должина од околу 30 метри, откриена е улица која според насоката (североисток/југозапад) припаѓа на мрежата улици кардо, а според местоположбата веројатно треба да се определи како прва источна улица кардо (?). Улицата е широка околу 5 метри, обработена со странични камени рабници и коловоз послан со чакал. Под северозападната половина на улицата поминува сидан канал за одвод на отпадната вода од околните градби.

ИСТРАЖУВАНИ ГРАДБИ

ГРАДБИ ВО ЦЕНТРАЛНАТА ГРАДСКА ЗОНА

Овој дел од урбаното јадро на градот просторно и стратиграфски е истражуван најинтензивно. На просторот источно и западно од улицата кардо, во долг временски период, една над друга, се надградувале и натслојувале повеќе градби со различна намена. Западно од улицата кардо доминантна градба е Градската бања од доцниот IV-VI век, која е изградена над една постара монументална градба - Хореум (житница - јавно складиште) од доцниот III-IV век, која, пак, лежи над постари градби со неутврдена намена од раноримско време (II-III век). Над северозападниот дел од Хореумот е откриена градба со апсида со неопределена намена, која егзистирала VI век.

На просторот западно од улицата кардо откриени се две монументални репрезентативни градба. Постарата градба која се идентификува како Голем термален комплекс, а егзистирала долг временски периодот - од II до V век. Подоцна, во VI век, над јужниот дел од Големиот

Централна градска зона со кварталите западно и источно од кардо максимус

термален комплекс била изградена голема Ранохристијанска базилика со три апсиди на источниот и атриум на западниот крај.

Во постурбаниот период на целиот просторот, источно и западно од улицата кардо, по уривањето и напуштањето од употреба на градбите од претходните периоди, ќе бидат лоцирани градби од т.н. микростанбен комплекс, кои егзистираат до крајот на VI и почетокот на VII век. На овој простор се откриени и движни наоди карактеристични за раносредновековниот период (IX-XII век).

ГРАДБИ ВО КВАРТОТ ЗАПАДНО ОД УЛИЦАТА КАРДО

Житница (Хореум - јавно складиште за жито)

Истражувани градби во кварталот западно од кардо максимус (житница, градска бања, микростанбени градби)

Поставена е паралелно на улицата кардо, во согласност со една од основните насоки на урбанистичката структура на Скупи (североисточно/југозападно). Градбата има едноставна масивна конструкција со издолжен правоаголен облик (65 x 15 м). На северниот и јужниот крај од западната страна се наоѓа по една помошна просторија, кои со посебни влезови се поврзани со главната градба. Главната комуникација на Хореумот со надворешниот простор (улицата декуманус максимус) е преку три влеза на северниот крај, еден главен и два споредни. На западната страна се наоѓа уште еден спореден влез.

Внатрешноста на северната половина од градбата, со три паралелни низа столбци е транспарентно поделен на четири надолжни ходници. Во внатрешноста на градбата се пронајдени повеќе бази и стебла од столбови, кои ги делеле ходниците во горно ниво, што упатува на постоење катна конструкција.

Според техниката на градење, конструкцијата, архитектонското обликување и елементи, градбата е определена како Хореум, односно јавна градба која служи како складиште, најчесто за жито, но и други видови производи.

Градбата е фундирана над слој од гареж и урнатини од помали градби со неутврдена намена, хронолошки определени во II-III век, додека девастацијата се поврзува со Готските наезди во 268/69 год. Сидаријата, движните наоди, а, пред сè, стратиграфијата, се покаж дека Хореумот бил во употреба во доцниот III и во текот на IV век. Подоцна, над поголем дел од јужната половина од градбата била изградена Градската бања. Притоа, дел од градбената структура на Хореумот била функционално вклопена во градбата на бањата. Во VI век, над напуштените и уништени делови од Хореумот бил изграден сложениот комплекс од микростанбени примитивни градби.

Градска бања

Градската бања, панорама од исток

Градска бања, панорама од југ

Поставена е западно, паралелно на улицата кардо со правец на протегање североисток/југо-запад. Има издолжена форма (41 x 13/9 м) со едноставен план од повеќе меѓусебно поврзани простории според намената и степенот на загревање. Бањата е поделена на северен студен и топол јужен дел, при што северниот е за 4 м поширок од јужниот дел.

Северен студен дел - на северниот крај прво се наоѓа фригидариумот (дел за капење со студена вода) со базен за студена вода, а потоа следи аподитериумот (соблекувална). Функциите на фригидариумот и аподитериумот се обединети во единствен правоаголен простор со влез од северната страна, во првата градбена фаза. На јужниот крај од аподитериумот се наоѓа низок сид (парапет) со вдлабнатини за одложување на облеката пред капењето. Подот во аподитериумот е поплочен со камени плочи, додека во фригидариумот е зачуван под од тули поставен врз подлога од водоотпорен малтер.

Во југозападниот дел на фригидариумот се наоѓа базен за студена вода. Брамен е со камени плочи зајакнати со потпорни сидови од надворешната страна. На западниот потпорен сид се надсидани шест столбци во функција на основи за столбовите кои ја носеле покривната конструкција. Во базенот, кој е поплочен со тули, се влегувало од јужната страна преку две скалила. Системот за довод на вода не е откриен, но со канал поставен од јужната страна на базенот водата се одведувала во главниот одводен канал под улицата кардо.

Јужен топол дел - во јужната половина на градбата од север кон југ се низат тепидариумот (дел за капење со млака вода), лаконикумот (дел за потење), калдариумот (дел за капење со врела вода) и на крај префурниумот (ложилницата).

Сидовите на градбата во јужниот топол дел се подебели и посолидно градени. Целиот јужен дел има систем со хипокаусно подно загревање, а постојат показатели и за сидно греење. Намената на просториите во топлиот дел од бањата е поврзана со нивната оддалеченост од ложилницата. На западниот сид постои отвор за вентилација. Подот од водоотпорен малтер бил поставен над подлога од тули.

Утврдени се најмалку две градежни проспособувања на бањата, при што била извршена премена на одделни простории, што истовремено е поврзано и со интервенции на доводот и

одводот на вода во просториите. При последната градежна интервенција водата во бањата се доведувала од северозападната страна со цевковод од керамички тубулуси.

Бањата е изградена над постара градба - Хореум, чии делови биле делумно вклопени во архитектонската структура на бањата. Така, во првата градбена фаза на бањата, просторот од фригидариумот до северниот фасаден сид на Хореумот веројатно имал намена на атриум (предворје), а како ограден сид на бањата се користеле западниот и северниот фасаден сид на Хореумот. Притоа, преку влезот на северниот сид од фригидариумот се влегувало во студениот дел на бањата. Подоцна, северно од фригидариумот била доградена полукружна просторија со неутврдена намена, за која може да се претпостави дека служела како простор за индивидуално капење. Притоа, бил направен нов довод на вода од северната страна, затворен северниот влез во фригидариумот и пробиени два нови влеза, еден кон улицата кардо и еден спореден влез во аподитериумот од западната страна. При некоја од преадаптациите, влезната зона на атриумот била преградена со два паралелни сида, кои ги поврзувале источниот и западниот фасаден сид, вклопувајќи се во градбената структура на бањата. Сидовите ја преградуваат северната влезна зона на Хореумот и ја негираат неговата намена. Двата сида имаат централно поставени влезови кои директно комуницираат меѓу себе, при што северниот има улога на главен влез.

Малите димензии, отсуството на луксузна опрема, сидаријата и движните наоди упатуваат дека бањата егзистирала во периодот од доцниот IV до VI век.

Градска бања, делови за топло (caldarium) и ладно капење (frigidarium)

Градба со апсида со неутврдена намена

Оваа градба се наоѓа на просторот северозападно од Градската бања и хореумот. Делумно лежи над северната помошна просторија од Хореумот. Градбата е поставена во насока југо-исток/северозапад. Има издолжен правоаголен облик (30 x 8.50 м), со вградена апсида на источната страна, која од надворешната страна е вграмена со заштитен сид, додека од внатрешната страна со преграден сид е одделена од останатиот простор.

Откриен е спореден влез на јужната страна, додека главниот влез во градбата веројатно треба да се очекува на западниот крај. Градбата не е истражена во целина, поради што не може со сигурност да се определи нејзината намена, иако постојат доволно докази за нејзиниот јавен карактер. Архитектонската структура, насоката на протегање и движните наоди (стаклени кандила и носач за кандила со крст) упатуваат на можна сакрална намена.

Местоположбата, насоката на протегање, сидаријата и движните наоди упатуваат на последната градителска етапа од урбаниот период, односно VI век.

ГРАДБИ ВО КВАРТОТ ИСТОЧНО ОД УЛИЦАТА КАРДО

Голем термален комплекс

Градбата, според монументалноста, структурата, сложената и раскошна композиција се определува како повеќенаменски бањски (термален) комплекс, кој веројатно го зафаќал целиот квартал

Голем термален објект, калдариум

Голем термален објект, делови од внатрешниот двор, аподитериумот и централната сала

западно од улицата кардо (максимус?), односно јужно од декуманус (максимус?). Димензиите и градбените етапи на објектот не се утврдени, бидејќи сè уште е во фаза на истражување. Има издолжена форма со повеќе простории распоредени по должина на градбата, меѓусебно поврзани според намената и степенот на загревање. Има покажи дека јужниот дел на градбата бил наменет за топло капење, додека северниот и централниот дел веројатно биле користени за ладно капење и рекреација. Во топлиот дел, од југ кон север се идентификувани калдариум со апсидално оформена просторија (базен) на северната страна и две ложилници. Во северниот дел се истражени: аподитериум, ходник, внатрешен двор (атриум) и делови од неколку простории со неидентификувана намена. Импазантниот, правоаголен аподитериум преку полукружен влез комуницира со улицата кардо. Источно, покрај него се протега издолжен ходник кој кон север е во директна комуникација со главниот декуман, а кон југ излегува во централно поставениот внатрешен двор.

Во рамките на објектот, централно, покрај улицата кардо, на нешто повисоко ниво, поставена е правоаголна рапрезентативна сала со полукружна ниша на источниот крај, со неутврдена намена. Салата нема директна комуникација со останатите делови од комплексот, и во неа се влегува само од улицата кардо. Во една од подоцнежните фази на обнова влезот добил импазантен изглед со монументално камено скалило. Подот и долната зона на сидовите од салата и нишата биле обложени со подлога од водоотпорен малтер со тенка мазна глазур. Над подлогата биле поставени декоративни зелени, црвени и жолти мермерни плочи. Утврдени се две подни нива, што упатува на обнова на салата. Има покажи кои упатуваат дека сидовите во горното нивоа биле декорирани со луксузни сидни мозаици и фрески со богат колорит и графити. Во овој

амбиент веројатно била сместена статуата на Срамежливата Венера со делфин (*Venus Pudica*). Изработена е од бел пароски мермер во природна големина, со височина од околу 1.70 м. Поставена е во став *контрапосто*, потпрена на левата нога, покрај која е претставен делфин. Положбата на рацете е во функција на прикривање на голотијата (градите и интимните делови). Исклучителната скулптура на Венера Пудика е вистинско ремек-дело на римската уметност со високи естетски квалитети. Претставува квалитетна римска копија, веројатно изработена од следбениците на Праксителовата скулпторска школа, во некој од развиените антички скулпторски центри во II век.

Сложената архитектонска структура и раскошната внатрешна опременост со разнобојни мермерни плочи, фрески, мозаици, штукатура, архитектонска декоративна пластика, упатуваат на луксузно декорирана градба, чија улога била исклучително значајна за урбанизмот, јавниот и општествениот живот на колонијата Скупи.

Во текот на своето повеќевековно постоење, од II до V век, градбата претрпела повеќе доградби и преадаптации, при што веројатно се менувала и намената на поделните простории. Во доцноантичкиот период над дел од калдариумот била изградена Ранохристијанска базилика со атриум.

Ранохристијанска базилика со атриум

Градбата се наоѓа во централната градска зона, над југозападниот крај од Големиот термален објект. Поставена е во насока исток-запад со извесно отстапување кон југ, поради приспособувањето кон урбаната структура на градот. Базиликата има импресивни, монументални

Ранохристијанска базилика со атриум, од исток

димензии (53 x 16 м), што е показ за доминантната положба на градбата во овој дел од градот во VI век.

Базиликата е трибродна, со нартекс, атриум и влезни простории (предворје) на западната страна и три апсиди на источната страна.

Комуникацијата на базиликата со надворешниот простор се одвивала преку источниот тротоар на улицата кардо, од каде што се влегувало во асиметрично предворје со две простории. Потоа, под голема арка се преминувало во простран квадратен атриум, од каде кон исток следи нартексот со квадратна анекс-просторија од надворешната, северна страна. На преминот од атриумот кон нартексот, во страничните бродови, се влегува преку камени прагови на кои се зачувани жлебови за дрвени врати. Од нартексот преку троделна арка (трибелон) се влегува во централниот брод на базиликата. Странично, трибелонот е фланкиран со крстовидни столбци, кои воедно претставуваат почетокот на колонадите од по пет столба, кои просторот на наосот го делат на три дела. Столбовите од колонадите меѓу страничните и централниот брод се поставени на камени постаменти. Базиликата на источниот крај завршува со три апсиди, од кои централната е тространо оформена од надворешната страна, додека двете странични апсиди се полукружни. Од внатрешната страна, покрај северниот ѕид од атриумот, се наоѓаат скалила кои водат на горниот кат, што упатува на двокатна градба со галерија.

Страничните делови на атриумот биле поплочени со керамички плочи, додека, средишниот дел веројатно бил отворен и имал функција на двор. Нартексот и наосот биле послани со под од водоотпорен малтер со тенка мазна глазура. Олтарниот простор бил поплочен со камени плочи со различна димензија. Од архитектонската декорација зачувани се столбовите од трибелонот, на кои во висок релјеф се претставени големи латински крстови кои излегуваат од Космосот.

Според архитектонската структура и зачуваните елементи од декорацијата, базиликата егзистирала во текот на VI век.

Микростанбени градби од доцноантичкиот период (источно и западно од улицата кардо)

Над напуштените и уништени делови од Хореумот, Градската бања и Големият термален комплекс, како и на поголем простор во непосредната околина на градбите, откриени се остатоци од доцноантички микростанбени целини. Тие се неми сведоци за последните организирани остатоци од животот во Скупи, од кои добиваме јасна слика за тоа што се случувало на просторот од Скупи во бурните години на крајот од доцната антика, во периодот на доцниот VI век, па и нешто подоцна во раниот VII век.

Организацијата на микростанбените комплекси од двете страни на улицата кардо упатува на распарчување и дезинтеграција на претходните градбени структура на помали стопански целини. Во рамките на комплексите се евидентирани повеќе поединечни градби од кои некои имаат по една, а други по неколку посебни простории. Сидовите се градени со примитивна техника на сувосидање од необработени камења и кршени тули поврзани со кал, во кои често се вклопени архитектонски елементи (сполии), делови или цели сидови од постарите градежни периоди. Применетата сидарија и различните подни нивоа од набиена земја упатуваат на барем две градбени етапи проследени со доградби или приспособувања на просторот, што ја потврдува не само слабата економска моќ на нивните сопственици туку и слабата економска моќ на Скупи во тој период.

Микростанбени градби западно од хореумот и градската бања

Сепак, очигледна е добрата организација и рационализација на просторот и средствата, односно поединечните градби се конструктивно едноставни и поставени во меѓусебна поврзаност и комуникација. За намената на просториите во рамките на поединечните градби во оваа фаза на истраженост е тешко да се зборува. Движните наоди пронајдени во внатрешноста на градбите, упатуваат на станбена намена, со извесни дополнителни функции, како преработка на житни и други прехранбени производи, обработка на предмети од метал и др.

Југозападно од Градската бања и Хореумот се откриени делови од градби, односно неколку меѓусебно поврзани простории, од кои една има под од тули и мал трем. Движните наоди, од кои најбројна е грнчаријата, но и предмети изработени од коска и метал, се карактеристични за периодот на IX-XII век. Наодите хронолошки се совпаѓаат со наодите од една отпадна јама вкопана во една од просториите на северозападниот крај на микростанбениот комплекс од постурбаниот период.

ГРАДБИ ВО СЕВЕРНАТА ГРАДСКА ЗОНА

Овој сектор има доминантна положба над градот, бидејќи лежи на падината и во подножјето на Зајчев Рид. Откриени се делови од Градската вила, Ранохристијанска базилика со крстилница и делови од две градби со неутврдена намена. Изградени се на различни висински нивоа, поради природната конфигурација на теренот, но и хронолошката разлика. Северно од овие градби на падината на Зајчев Рид се наоѓа театарот, кој доминира над целиот град.

Ранохристијанска базилика со крстилница

Базиликата е поставена во насока југоисток/северозапад. Таа е трибродна со импресивни димензии (39 x 18 м), со нартекс (предворје) на западната, апсида на источната и крстилница

Ранохристијанска базилика со крстилница, од запад

ца (баптистериум) на јужната страна. Северно од надворешната страна на нартексот откриена е една пастофорија (просторија за подготвување на свештениците и чесните дарови), а се претпоставува постоење на нејзин пандан јужно од нартексот, кој поради големите оштетувања не е зачуван. Северната пастофорија е поставена на повисоко ниво и преку три камени скалила комуницира со нартексот. Комуникацијата на базиликата со надворешниот простор кон улицата кардо, се одвивала преку три влеза во нартексот, од кои е зачуван само северниот. Од нартексот во централниот брод се влегува преку едно скалило, низ портал со три отвори, кои се меѓусебно одделени со четириаголни столбци. Комуникацијата од нартексот во северниот и јужниот брод се одвивала преку посебни влезови. Бродовите се меѓусебно одделени со колонади со столбови поставени на правоаголни сидани бази. Столбовите во горната конструкција меѓусебно биле поврзани со двојни лакови украсени со фреско-декорација.

Подот на нартексот и на северната пастофорија биле поплочени со тули. Подот во наосот на базиликата бил послан со водоотпорен малтер со тенка мазна глазура, што претставува основа за поставување мозаик. Подот на презвитериумот (простор за свештеничкиот совет) бил граден во иста техника, но поставен на повисоко ниво.

На изградбата на базиликата и претходела нивелација на косата падина, предвидена за градба, а потоа и систем на дренажа на потегот северно од базиликата за заштита од поплави. Косата падина на теренот условила терасестото решавање на архитектонската структура

Ранохристијанска базилика со крстилница, од исток

на градба, со денивелација на подовите, гледано од север кон југ. Така, подот на северната пастофорија се наоѓа на највисоко ниво, додека подовите во нартексот, северниот, централниот и јужниот брод се поставени на нешто пониско ниво, за на крај подот на крстилницата да биде поставен на најниско ниво.

На југоисточниот крај од јужниот брод се наоѓа недоизградена крстилница. На постоечката полукружна просторија од термалниот дел на постарата Градска вила, која тогаш веќе не била во употреба, била доградена уште една апсида (конха) кон исток.

Според архитектонската структура и зачуваните елементи од декорацијата (мермерни капители, бази и стебла од столбови, ажурирани розети и др), базиликата функционирала од крајот на V и во текот на VI век.

Базиликата е изградена над две постари градби. Едната, која лежи под југоисточниот дел и баптистериумот на базиликата, е идентификувана како луксузна градска вила (Villa Urbana). Другата градба од која се откриени делови (сидови, водоотпорен под, канал) под нартексот, презвитериумот, централниот и јужниот брод на базиликата е со неутврдена намена. Според местоположбата, насоката на протегање, сидаријата и стратиграфијата во однос со Христијанската базилика и Градската вила, може да се претпостави дека се работи за подоцнежна доградба на Градската вила или постара фаза на базилика. Градбата веројатно имала јавен карактер, а егзистирала во IV век.

Градска вила - домус (Villa Urbana)

Градската вила, калдариумот во термалниот дел на вилата

Се наоѓа делумно под југоисточниот крај на Ранохристијанска базилика со крстилница. Поставена е во насока северозапад/југоисток. Од градбата се откриени две поголеми простории на источната страна и мала приватна бања на западната страна. Свечениот карактер на централната просторија од источниот дел го определуваат ѕидовите обложени со фрески, од кои, за жал, е зачувана само долната зона. Фризот е поделен на квадратни полиња, ограничени со црни ленти. Во секое од полињата, на бледојолта и портокалова основа, се насликани геометриски орнаменти во различни комбинации (коси, брановидни, елипсовидни, кружни, цик-цак линии, ленти, дамки и др.), на повеќе бои со посилен интензитет кои би требало да имитираат мермер.

Во западниот, термален дел на вилата, откриени се делови од калдариум (топол дел), префурниум (ложилница) и тепидариум (млак дел). Ложилницата е поставена меѓу калдариумот и тепидариумот. Калдариумот има апсида (конха) на југозападната страна и подно (хипокаусно) загревање со кружни столбчиња. Во еден дел на тепидариумот, под подот од водоотпорен малтер се наоѓа канал со глинени цевки (тубулуси) во два реда кои служеле за подно загревање.

Според стратиграфската положба, габаритот, архитектонската структура и елементи, а осо-

Градска вила, фрески од ѕидовите на свечената просторија

бено декоративните елементи на фреските, изградбата на вилата се датира од доцен III до доцен IV или ран V век. Ваквото датирање го потврдуваат и движните археолошки наоди. Се работи за луксузната градска вила што му припаѓала на некој истакнат богат граѓанин.

Градската вила делумно лежи над постара градба од империјалниот период со неутврдена намена (веројатно постара фаза од вилата). Има показатели, деловите од неидентификуваната градба која се наоѓа западно од вилата, под северозападниот дел на базиликата, да претставуваат подоцнежна доградба на вилата. Подоцна, над северозападниот дел од вилата е изградена Христијанската базилика, при што делови од вилата биле вклопени во градбената структура на базиликата.

Театар

Театар, панорама од воздух

Лежи на југозападната падина на Зајчев Рид, надвишувајќи го и доминирајќи над поголемиот дел од градот. Театарот е величествена и раскошно обликувана градба, една од најрепрезентативните во римскиот град Скупи. Според импозантните димензии, овој монументален архитектонски објект е најголем од зачуваните римски театри на територијата од Република Македонија. Откриени се главните контури на градбата: сценска зграда, орхестра и гледалиште. За градба на гледалиштето била искористена природната коса падина на ридот, додека за поставување на орхестрата и театарската зграда теренот бил претходно изнивелиран.

Низ сцената (92,4 x 16/2 2,8 м) водат три ходника до орхестрата, која има форма на не цел полукруг, што е карактеристично за римскиот тип театри. Надворешниот раб на гледалиштето е повисок за 16 м од нивото на орхестрата, колку што веројатно била и висината на сценската зграда.

Театар, панорама на орхестрата и театарската зграда, од север

Во централниот дел на сценската зграда се откриени шест помали простории кои служеле како соблекувални или простории за подготовка на артистите. Фасадата на скената има полукружната ниша над главниот ходник и две правоаголни ниши над латералните ходници. Бината се издигала на два метри над орхестрата и била обложена со разнобојни мермерни плочи. Фасадата на скената била исклучително раскошно украсена со мермерни столбови на два ката, но и капители, бази, архитрави, довратници, покривни венци и други делови од архитектонски декоративни елементи, со богата орнаментика, чие уметничко и техничко ниво на изработка е на вонредно високо ниво и не заостанува зад најпознатите дела од тоа време во другите римски метрополи.

Лево и десно од скената се наоѓаат страничните крила (параскениони) на сценската зграда, кои се вовлечени во внатрешноста кон орхестрата и гледалиштето, формирајќи на тој начин пародоси (влезови) како странични пристапи во орхестрата.

Гледалиштето (кавеа) лежи на природната коса падина, свртено кон југозапад. Една патека (дијазома) го дели гледалиштето на два дела. Седиштата од долниот дел се потпирале врз сложена масивна субструкција од концентрични полукружни сидови, меѓусебно поврзани со сводови, кои формираат четири засводени подземни ходници. Низ четвртиот ходник се излегувало на повеќе места, од кои се откриени два излеза (вомиторија) во долниот дел од гледалиштето. Горната половина на гледалиштето лежи над конструкција од два концентрични полукружни сида, поврзани со 24 радијално поставени носачи, меѓусебно засводени, кои служеле како подлога за седиштата. Зачуваните елементи упатуваат дека театарските претстави се одвивале во орхестрата. Засега нема докази дека во театарот се приредувале гладијаторски претстави.

Архитектонската композиција и стилот на декоративните елементи упатуваат дека театарот бил изграден во времето на Хадријан (прва половина на II век). Таа констатација е поткрепена со веројатната посета на Хадријан во Скупи во периодот меѓу 121-125 год.

ГРАДБИ ВО ЈУЖНАТА ГРАДСКА ЗОНА

Цивилна базилика

Цивилна базилика, северозападен крај на градбата

Се наоѓа во јужната зона на градот, приближно на неговата средишна оска. Местоположбата (јужно од претпоставениот градскиот форум), поставеноста, и монументалноста на градбата упатуваат на јавна намена. Во прашање е репрезентативна раскошна градба поставена во насока југоисток/северозапад, од која е откриена само севозападниот крај (28 x 10 м).

Планот потсетува на трибродна базиликална градба со двојна апсида на западната страна. Централно, се наоѓа една импозантна сала, која е апсидално оформена на западниот крај. Салата е обработена со масивен сид кој од надворешната страна е зајакнат со сидани правоаголни столбци. Пред столбците се наоѓа колонада од мермерни столбови поставени на високи мермерни постаменти. Столбовите на горниот крај завршувале со коринтски капители, кои преку архитравни конзоли биле меѓусебно поврзани со арки.

Централната сала е обиколена со полукружен ходник. Онадвор објектот е опфатен со фасаден сид, зајакнат со контрафори од надво-

Цивилна базилика, детаљ од мозаикот во апсидата

Цивилна базилика, детаљ од мозаикот во централната сала

решната страна. Тие, како и внатрешните столбци со аркадата, имале улога на потпори за растоварување на притисокот од покривната сводна маса над централната сала и полукружниот ходник околу неа.

Централната сала е украсена со мозаичен под со висока уметничка вредност. Работен е во едноставен геометриски стил со орнаменти во две варијанти со комбинација на црни и бели коцкички. Во просторот на апсидата орнаментите се во форма на двобојни рибини крлушки, додека мозаикот во просторот на централната сала е изведен во орнамент на кружни исечоци кои формираат сложена геометриска комбинација на стилизирани цветови. Бордурата на основните мозаични полиња е едноставна, со наизменично поставени црно-бели ленти.

Освен внатрешната, исклучително квалитетна архитектонска декорација (капители, столбови, греди, венци) и мозаичниот под, салата веројатно била украсена со сиден мозаик, од кој се пронајдени коцки со различни димензии и бои.

Градбата според архитектонските карактеристики, подниот мозаик, богата и раскошната внатрешна декорација, се вбројува меѓу најрепрезентивните јавни градби на римско Скупи. Идентификувана е како Цивилна базилика (*Basilica Urbana*), односно Градско собрание каде што се извршувале сите поважни административни дејности во градот. Егзистирала во текот на IV век.

Базиликата е фундирана над урнатини од постари градби од II-III век. Градбата не е доистражена, бидејќи над средишниот дел поминува современ канал за наводнување.

Градба северно од Цивилната базилика

Делови од цивилната базилика и градбата северно од неа

Северно, паралелно покрај Цивилната базилика, откриен е југозападниот агол (34 x 6 м) од поголема градба со неутврдена намена. Откриени се делови од два зида и под од камени плочи. Поголемиот неистражен дел од градбата се наоѓа под современите бараки на Домот за стари лица. Двете градби, Цивилната базилика и градбата северно од неа, не само што се прилепени една до друга, туку се и меѓусебно поврзани со еден заеднички сид од тули на западната страна, што упатува на иста хронолошка припадност. Според местоположбата и архитектонската конструкција може да се претпостави јавна резиденцијална намена, поврзана на некој начин со функцијата на Цивилната базилика и форумот, кој би требало да се наоѓа северно од нив. Датира од IV век.

ГРАДБИ ВО ИСТОЧНАТА ГРАДСКА ЗОНА

Градска кука - домус

Градска кука (домус) во источната градска зона

Градбата е зачувана во прилично руинирана состојба, како последица на бројни оштетувања предизвикани при подоцнежните деструктивни процеси и градежни интервенции. Утврдени се две градбени фази, од кои подобро е истражена помладата. По насилното разурнување на постарата фаза во доцниот III век, домусот набрзо бил обновен и проширен.

Истражен е северозападниот дел од помладата фаза на домусот со издолжен правоаголен облик (40 x 15 м), поставен во насока североисток/југозапад. Припаѓа на поголема градба чиј вкупни димензии и архитектонската композиција не се утврдени. Димензиите, организацијата на просторот, опременоста и декорацијата на просториите упатуваат на функционална подвоеност на градбата во два дела со различна намена.

Североисточниот, стопански дел од куќата се одликува со едноставност и симетрична поставеност на просториите. Истражени се три простории, при што централната била попречно поделена на две помали простории, а од страничните простории целосно е откопана само југозападната. Кон исток сите три простории излегуваат на трем, кој е отворен кон голем внатрешен двор, обрабен со монолитни камени квадери и поплочен со камени плочи. Јужниот крај на тремот е затворен со помала просторија, за која претпоставуваме дека имала пандан и на северниот крај.

Југозападниот, репрезентативен дел на куќата, има централно поставен перистил (внатрешен двор врамен со покриени отворени тремови со колонади). Истражена е северната половина од перистилот, околу кој се групирани неколку простории со различна намена. Дворот бил обрaben со рабник од камени квадери, над кои биле поставени мермерните бази за столбовите, кои ја носеле покривната конструкција на стреата од тремовите на перистилот. Внатрешниот двор е послан со водонепропусна подлога, поплочена со камени плочи и тули. Северно, аксијално на перистилот е поставена главната просторија (сала), за која веруваме дека била наменета за прием. Салата, во долно ниво (под подот) со преграден сид била поделена на две половини, при што источната имала подното затоплување, што упатува на различна намена на просторот во салата во зависност од степенот на загревање. Во урнатините на салата се најдени делови од квалитетна архитектонска пластика, сидна и подна декорација (релјефно обработена штукатура, фрески, разнобојни мермерни плочи), што е доказ за луксузно декорираниот ентериер на просторијата. Подното греење, раскошната опременост и нагласениот репрезентативен, свечен карактер се покажи за посебноста на главната сала, што упатува дека веројатно била наменета за прием на гостите. Северозападно и југоисточно од централната приемна сала и перистилот, откриени се делови од неколку простории со неутврдена намена. Сидаријата, архитектонската пластика и сиднатата декорација имаат препознатив манир на изведба карактеристичен за доцниот III и раниот IV век. Градбата имала долготрајна употреба до втората половина на IV век. По насилното уривање, над урнатините од домусот била надсидан скроман микростанбен комплекс со слична архитектонска структура, но различна сидарија и намена.

Подоцна, на истиот простор во завршната фаза од доцноантичкиот период (крај на IV-крај на VI век) биле лоцирани и егзистирале: доцноантичкиот одбранбен сид со придружните фортификациски елементи и неколку градби (градба со апсида, јавна градба со портик, јавна градба со неутврдена намена), чија структура и намена не се утврдени бидејќи се во почетна фаза на истражување.

НЕКРОПОЛИ

Како што смртта е составен дел на животот така и градот на мртвите е нераскинлив дел од градот на живите. Во римскиот период, гробиштата (некрополите - градовите на мртвите), секогаш се наоѓале надвор од населбите, на излезите, односно влезовите во градовите од двете страни на пристапните патишта. Ова правило е потврдено на градските некрополи на Скупи. Има показатели за постоење некрополи на сите четири страни од градот. Поинтензивно се истражувани делови од југоисточната и северозападната градска некропола, кои се урбанистички планирани, организирани покрај главниот пат кој од исток влегувал во градот се врзувал со градскиот декуман и продолживал западно од градот.

Северозападна некропола

Димензиите и границите на некрополата не се утврдени. Во последните дваесетина година интензивно, археолошки се истражува само мал простор од некрополата (40 x 18 м), кој се наоѓа на околу 120 м од северозападниот градски одбранбен сид. Северозападната некропола е повеќеслојно наоѓалиште со неколку содржински и хронолошки разновидни културни хоризонти, почнувајќи од доцнобронзеното време до доцноантичкиот период (XII век пр. н.е. до VI век).

Северозападна некропола со автентично зачувани надгробни споменици

Од римската некропола досега се истражени околу 300 гроба. Организационата поставеност, стратиграфијата на вкопување, типологијата, гробните ритуали и хронолошката припадност на гробовите, упатуваат на континуирано погребување со мали прекини од средината на II до средината, а можно и до крајот на IV век. Истражениот дел од постариот хоризонт на некрополата е мал сегмент од фунерарното јадро на планирана градска некропола, организирана покрај северозападниот градски одбранбен ѕид. Според содржината и степенот на зачуваност претставува единствен пример, не само во Македонија туку и на Балканот. Откриени се седум автентично зачувани камени надгробни споменици, кои се поврзани со конкретни гробови со биритуално погребување.

Југоисточна некропола

Југоисточна некропола, погребување во камени саркофази

На оваа страна од градот се наоѓала најголемата и веројатно најатрактивна градска некропола, каде досега се откриени околу 5200 гроба. Приближно се утврдени источната (на оддалеченост од околу 1 км од југоисточниот бедем) и јужната граница (на околу 150 м јужно од обидието на градот) на некрополата. Северната граница не може со сигурност да се определи, бидејќи некрополата се шири по падината на Зајчев Рид сè до северниот срт. Некрополата со извесни прекини била во употреба од доцнобронзеното време до раносредовековниот период (XII век пр. н.е. сè до XII век).

Во империјалниот период (средината на I - средината на III век) застапено е биритуално погребување со кремација и инхумација. Доминираат гробови со кремација, иако веќе од крајот на I век се појавуваат и гробови со скелетно погребување. Подоцна како резултат на одредени општествено, економски, социолошки и идеолошки промени инхумацијата постепено добива примат, односно доживува потполна доминација од крајот на III и во првата половина на IV век. Гробните парцели и индивидуалните гробови биле поставени во редови со речиси идентична ориентација, одредена според патот кој од исток влегувал во градот.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Билбија М., 1978, *Нови археолошки наоди од Скопје и околината*, Maced. Acta Archaeol. 4, 131 – 133, Прилеп.

Гарашанин М. - Кораќевик Д., 1979, *Базиликата II во Скупи*, Maced. Acta Archaeol. 5, 31 – 46, Прилеп.

Гарашанин М. - Кораќевик Д., 1987, *Археолошки ископувања во Скупи од 1978 - 1981*, Maced. Acta Archaeol. 7 - 8, 79 – 96, Скопје.

Грујић Р., 1935, *Скопска Митрополија, Споменица православног храма Св. Богородице у Скопљу*, 5 – 64, Скопље.

Evans A., 1885, *Antiquarian Reserches in Illuricum, Parts III - IV, Scupi, Skopia and Birthplace of Justinian*, Archaeologia vol. 49, 79 - 167, Westminster.

Ивановски М. – Винчиќ, Ж. 1988, *Источна некропола 1982*, Maced. Acta Archaeol. 9, 165 – 174, Скопје.

IMS VI, 1982 (Dragojević Josifovska B.) *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Scupi et la région de Kumanovo*, vol. VI, Beograd.

Јованова Л., 1992, *Скупи - Западна некропола*, Maced. Acta Archaeol. 13, 191-199, Скопје.

Јованова Л. - Михаилова Д., 1999, *Скупи - Источна некропола 1994*, Maced. Acta Archaeol. 15, 203 – 248, Скопје.

Jovanova L., 2002, *The disposition of Scupi (Colonia Flavia Scupinorum) in relation to the necropolises from 1st - 3rd centuries*, in: *The Roman and Late Roman City*, 318 – 321, Sofia.

Jovanova L., 2002(a), *Colonia Flavia Scupinorum - Western necropolis grave forms and rituals*, *Histria Antiqua* vol. 8, 193 – 207, Pula.

Jovanova L., 2005, *Scupi from the 1st to the 3rd century according to new archeological und epigrafic evidence – Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der Regionalen konferenz - 2003, Filozofski fakultet Beograd, 153 – 161, Beograd.

Jovanova L., 2006, *Colonia Flavia Scupinorum: Topography, disposition and structure of the city and its necropolises from the first to the third century AD, Homage to Milutin Garašanin*, SASA Special Editions, 617 – 638, Belgrade.

Jovanova L., 2006, *New Data on the Citizens of Scupi and Their Beleifs*, *Folia Archaeologica Balcanica I*, 313 - 324, Skopje.

Јованова Л., 2008, *Скупи - Colonia Flavia Scupinorum, Топографија и урбанистичка структура I - III век*, Maced. acta Archaeol. 18, 197 – 222, Скопје.

Јованова Л., 2008 (a), *СКУПИ, Colonia Flavia Scupinorum (водич)*, Скопје.

Jovanova L., 2016, *Colonia Flavia Scupinorum – The world of the dead*, (The 2nd International Symposium of Archaeology: MORTUI VIVOS DOCENT, Strumica, 03 – 06 nov. 2011), Strumica 2016 (in print).

Јованова Л., 2012, *Colonia Flavia Scupinorum – Градот на мртвите покрај градот на живите*, Културен Живот 2012/3-4, 56 – 77, Скопје.

Јованова Л., 2015, *Скупи – Сектор Југоисточен бедем, културна стратиграфија*, 2008 – 2010 година, Maced. Acta Archaeol. 21, Скопје 2015 (in print).

Кораќевик Д., 1977, *Состојбата на археолошките ископувања на Античко Скупи*, Maced. Acta Archaeol. 3, 143 – 177, Прилеп.

- Коракевиќ Д., 1984**, *Античко Скупи* (каталог за изложба), Скопје.
- Коракевиќ Д., 1988**, *Археолошки истражувања во Скупи во 1982 г.*, *Maced. Acta Archaeol.* 9, 155 – 165, Скопје.
- Koraćević D., 1989**, *Urbanizam i arhitektura Skupa u svetlosti arheoloških iskopavanja*, *Lihnid* 7, 101 – 107, Ohrid.
- Коракевиќ Д., 2002**, *СКУПИ, Градска територија*, Скопје.
- Кузмановски И., 2010**, *Сидното сликарство од градската вила во Скупи*, *Maced. Acta Archaeol.* 19, 225 – 235, Скопје.
- Mikulčić I., 1971**, *Teritorija Skupa*, *Živa Antika* XXI/2, 463 – 484, Скопје.
- Микулчиќ И., 1973(а)**, *Местоположбата на античко Скопје*, *Историја X – 2*, 262 – 267, Скопје.
- Микулчиќ И., 1974**, *Доцноримски гробови од Скупи*, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје* 26, 109 – 143, Скопје.
- Микулчиќ И., 1975**, *Раноримски скелетни гробови из Скупа*, *Старинар XXIV – XXV*, 1973 – 1974, 89 – 102, Београд.
- Микулчиќ И., 1982**, *Скопје со околните тврдини*, Скопје.
- Микулчиќ И., 1999**, *Антички градови во Македонија*, Скопје.
- Mócsy A., 1970**, *Gesellschaft und Romanisation der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest.
- Ончевска Тодоровска М., 2004**, *Доцноантичка грнчарија од Скупи* (втора половина на IV – VI век), Скопје.
- Ончевска Тодоровска М., 2004**, *Остава на монети од Скупи*, *Македонско наследство* 23, 29 – 42, Скопје.
- Ončevska Todorovska M., 2009**, *Thermal facility in Scupi, NI Institute for protection of the monuments of culture and Museum – Strumica*, *From the Symposium "Water, Life and Pleasure"* in 2008, 75 – 84, Strumica.
- Ončevska Todorovska M., 2009(a)**, *The Great Early Christian Basilica in Scupi and Early Christianity*, *Macedonian Heritage* 34 – 35, Скопје.
- Ончевска Тодоровска М., 2011**, *Новата голема ранохристијанска базилика од Скупи*, *Maced. Acta Archaeol.* 20, 365 – 379, Скопје.
- Ončevska Todorovska M., 2012**, *The statue of Venus Pudica from Scupi*, *Folia Archaeologica Balkanica* II, 347 – 358, Скопје.
- Papazoglu F., 1969**, *Srednjbalkanska plemena plemena u predrimsko doba*, *Posebna izdanja Centara za balkanoloska istazivanja, Akadenija Nauka i Umetnosti Bosne i Hercegovine* XXX, Sarajevo.
- Rendić Miočević, D., 1981**, *SCUPI Istraživanja rimskog teatra 1959 – 1961 godine*, *Antčki teatar na tlu Jugoslavija*, 44 – 51. Novi Sad.
- Трухелка Ѓ., 1929**, *Археолошке белешке из Јужне Србије*, *Гласник скопског научног друштва* кнј. V – 2, 71 – 86, Скопје.
- Вулић Н., 1961**, *Римско позориште код Скопља*, *Посебна издања САНУ* књ. 39, 3 – 23, сл. 1 – 56, Београд.
- Vulić N., 1981**, *Rimsko pozorište kod Skoplja*, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, 37 – 43, Novi Sad.

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

Уредник

Кате Антевска

Автор

Ленче Јованова

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

Станимир Неделковски

Графички дизајн

ПРИНТ ПРОЕКТ
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

